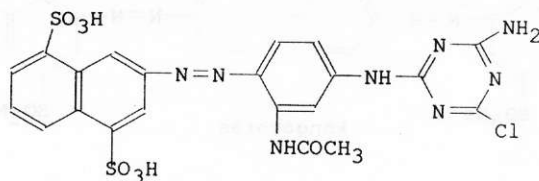

— 1920–1940 között a cianin-, ftalocianin-alapú festékek, a különböző indigóalapú színezékek óriási száma jelenik meg, kidolgozzák a trifenil-metán származékok rengeteg változatát (Malachit-zöld, brilliáns-zöld, stb.).

A második világháború, mint sok más egyebet, befagyasztotta a színezékutatást, amely csak 1956-tól vette igazából újra kezdetét, mikor kidolgozták a reaktív festékek széles skáláját, mely ragyogó, szép, változatos és variálható színűkkel, maradandó, ellenálló tulajdonságukkal megszerezték az uralmat a különböző kémiai összetételű textíliák (selyem, gyapot, gyapjú, különböző típusú műanyagok) festésében. Pl. a Cibakron Sárga R:

cibakron sárga R

Makkay Klára

Tudod-e?

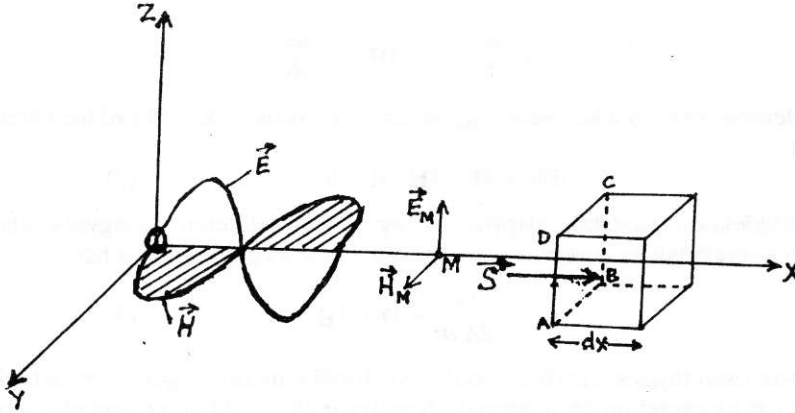
Vezetőből kiszorulva*

Az elemi és gimnáziumi tanulmányok során mindnyájunkban kialakul egy, a villamos jelenségekről alkotott kép, amely az érzékeinkkel nem követhető jelenségeket valamilyen, általunk a hétköznapi életből ismeretekhez köti. Közismert, hogy az elektromágneses energia áramlását a vezetőekben képzeljük el a szabad töltések mozgásaként, valahogy úgy, ahogy egy csőben áramló folyadék tömeget szállít. Ez az elképzelés tulajdonképpen az energiaáramlás egy modelljét képezi. Ennek a modellnek az alapján rendkívül egyszerűen számítható az

* A szövegben szereplő vektoriális mennyiségeket kövér betűvel szedtük.

áramtermelő által a fogyasztónak időegység alatt juttatott energia, vagyis a teljesítmény, a jól ismert $P = U I$ feszültség-áramerősség szorzattal.

Ha általánosításra törekszünk, akkor az U és I mennyiségek helyett meg kell próbálnunk bevezetni az $\mathbf{E}$ és $\mathbf{H}$ térjellemzőket (ahol $\mathbf{E}$ a villamos, $\mathbf{H}$ pedig a mágneses térerősség vektora). Erre az általánosításra és a hozzákapcsolódó szemléleti modellváltásra akkor van feltétlen szükség, amikor az elektromos energia szállítása nem alacsony frekvencián (pl. 50 Hz-en) és fémes vezetőben, hanem nagyfrekvencián és dielektrikumban (pl. levegőben) elektromágneses hullám formájában történik.

Ebben az esetben az elektromágneses hullám egy felületen át időegység alatt átvitt energiáját csak az $\mathbf{E}$ és $\mathbf{H}$ térjellemző vektorok segítségével tudjuk kiszámítani. A megfelelő összefüggés pontos levezetése a vektoranalízis részletesebb ismeretét feltételezi; ehelyett megpróbáljuk egyszerűbb módon a középiskolás ismeretekre támaszkodva egy kevésbé rigurózus modell alkalmazásával kiszámítani.

Tekintsünk egy légtüres térben terjedő elektromágneses hullámot, amely szinuszos síkhullám formájában terjed c sebességgel az x tengely mentén (l. az ábrát). A hullám $\mathbf{E}$ elektromos térerősség vektora az xOz , míg a $\mathbf{H}$ mágneses térerősség vektora az xOy síkban rezeg. Az x tengely M pontjában egy adott pillanatban a két térerősség értékét az $\mathbf{E}_M$ és $\mathbf{H}_M$ vektorok szemléltetik.

Számítsuk ki, hogy egy dx élhosszúságú elemi kocka dA felületén egy nagyon rövid dt idő alatt mennyi energia áramlik át. Az átmenő energia függ a kocka helyzetétől is, ezért úgy orientáljuk, hogy maximális legyen az átjutó energia. Emiatt a kocka $ABCD$ oldallapját, amelyen az átáramló energiát számítjuk, az x tengelyre merőlegesen kell elhelyeznünk. Ebből az is következik, hogy a kérdéses felületen időegység alatt átszállított energiát, irányított mennyiségnek, tehát vektornak kell tekintenünk; jelöljük ezt a vektort $\mathbf{S}$ -sel. Célunk lesz az $\mathbf{S}$ vektor kiszámítása.

A $dA = (dx)^2$ nagyságú felületen dt idő alatt átáramló energia éppen kitölti a kocka $dV = (dx)^3$ térfogatát, ha $dx = c dt$, ahol c a hullám terjedési sebessége.

Ha a dt idő nagyon kicsi ($dt \rightarrow 0$), akkor dx is igen kicsi ($dx \rightarrow 0$), így a kocka belsejében az erőteret dt ideig homogénnek lehet tekinteni. (Egy inhomogén erőter lokálisan - egy adott pontjában - mindig homogénnek tekinthető.)

A kocka térfogatába dt idő alatt bejutott energia:

$$dW = dU dl_e dt \quad (1)$$

ahol dU a kocka belsejében a potenciál, míg dl_e az „eltolási áramerősség” értéke.*

Az elektromos térerősség a potenciál gradienssel ($\frac{dU}{dx}$), míg a mágneses térerősség vektor az eltolási áramerősség gradienssel ($\frac{dl_e}{dx}$) arányos:

$$|E| = \frac{dU}{dx} \quad |H| = \frac{dl_e}{dx}$$

Figyelembe véve ezt a két összefüggést, az (1)-es képlet a következő formában írható át:

$$dW = |E| |H| dA dt \quad (2)$$

Az előzőekben vázoltak alapján, az egységnyi felületen időegység alatt átáramló energiának az $\mathbf{S}$ vektor számértékével kell megegyeznie, tehát:

$$|S| = \frac{dW}{dA dt} = |E| |H| \quad (3)$$

A (3)-as összefüggés mindkét oldalán vektoriális mennyiségek szerepelnek, ezért ha ezt az összefüggést vektoriális formára írjuk át, akkor az egyenlet jobb oldalán az $\mathbf{E}$ és $\mathbf{H}$ vektorok vektoriális szorzatának kell szerepelnie:

$$\mathbf{S} = \mathbf{E} \times \mathbf{H} \quad (4)$$

Maga a vektoriális szorzat $\mathbf{S} = \mathbf{E} \times \mathbf{H}$ egy olyan vektor, amelyet úgy értelmezünk, hogy a saját irányára merőleges egységnyi felületen az időegység alatt keresztülhaladó energiát jelenti. Mérete $W m^{-2}$ és az energiaáramlás, vagy energiasugárzás vektorának, de Poynting, vagy Poynting-Umov vektornak is nevezik.

Az $U I$ szorzat segítségével számított teljesítmény ugyanazt az értéket adja mintha az áthaladt teljesítményt a Poynting vektorral számoltuk volna. De a Poynting vektor bevezetése *modellváltást* jelent az energiaállomás szempontjából annak tulajdoníthatóan, hogy térfeljellemzőkre támaszkodik.

Végtelen jó vezető belsejében ahhoz, hogy az áramerősség ne legyen végtelen nagy, az Ohm törvény értelmében ($\mathbf{J} = \sigma \mathbf{E}$) az $\mathbf{E}$ villamos térerősség nulla kell hogy legyen. Ha $\mathbf{E} = 0$, akkor viszont $\mathbf{S}$ a Poynting vektor is nulla. *Tebát a vezeték belsejében nem áramlik energia!* Az energia ki van szorulva a vezetőből és a

---

*Maxwell az elektromágneses hullámok jellemzésére bevezeti az eltolási áramot. Az eltolási áram az elektromágneses hullámhoz asszociált elektromos áram, amelyet nem töltések mozgása hoz létre, hanem a terjedő elektromágneses térhez kapcsolódik. Az eltolási áram mágneses teret gerjeszt maga körül, és ez a változó mágneses tér egy zárt erővonalú elektromos teret indukál maga körül a dielektrikumában, amelyben terjed.

vezetőt körülvevő szigetelőben áramlik, mert ott nem nulla sem **E**, sem **H**. Az energiaáramlás legnagyobb része nyilván az áramvezetéshez szükségelt két vezető közé van sűrítve, mivel itt a legsűrűbb mind **E**, mind **H**. Továbbvive a következtetéseket, az energia nem a vezetővel és az abban mozgó villamos töltéssel kapcsolatos, hanem a dielektrikumban fellépő elektromágneses térerőségekkel.

Ha a vezetőket nem tekintjük végtelen jó vezetőnek, akkor abban már létezik villamos térerősség. Ilyenkor az energiaáramlás vektora a vezeték belseje fele is mutat, azaz van egy hosszanti (az árammal párhuzamos) összetevője, ami az áramforrástól a fogyasztó irányában haladó teljesítménynek- és egy a vezető felületére merőleges összetevője, ami a vezető melegedését okozó Joule-teljesítménynek felel meg. Láthatjuk tehát, hogy a vezeték keresztmetszetén semmiféle energia nem áramlik át, az a dielektrikumban áramlik. Sőt, még a vezeték melegvesztésének fedezésére szükséges energia is kívülről áramlik be merőlegesen a vezeték tengelyének irányára!

Magasabb frekvenciáknál a vezetők irányító szerepe teljesen eltűnik, az elektromágneses energia mint sugárzás terjed (rádió, TV). Antennáknál már csak a Poynting vektorral lehet számolni és a vezeték egyáltalán nem játszik közre az energiaáramlásban, az adó- és a vevőkészülék antennái között az energiaszállítás nem vezeték útján, hanem dielektrikumban (légkör) valósul meg.

Delesega Gyula

Kísérlet, labor, műhely

Hogyan változik a telített vízgőz nyomása a hőmérséklettel?

Egy gőzt azon a nyomáson és hőmérsékleten, amelyen egyensúlyban tud maradni a saját folyadékával *telített* gőznek nevezzük. Hogyan befolyásolja egy folyadék telített gőzének a nyomását a hőmérséklet? Erre választ kaphatunk néhány egyszerű kísérlet elvégzése után, amelyek elvégzéséhez mindössze egyszer-használatos műanyag fecskendőket használunk.

1. kísérlet: Vegyünk például egy 10 ml-es orvosi műanyag fecskendőt, szívjuk meg 1/4 részéig szobahőmérsékletű vízzel, úgy, hogy légbuborék ne jelenjen meg, majd zárjuk le, ujjunkat rászorítva a szívó nyílásra (lezárhatjuk egy előzőleg elkalapált tű felhúzásával is).

— A fecskendőben csak víz van. Húzzuk ki a dugattyút a maximális térfogatig. A víz rövid ideig formi kezd, s a víz felett létrehozott üres térrészt a fejlődött telített gőz tölti meg (1. ábra). Visszaengedve a dugattyút, a vízgőz teljes mennyiségében lacsapódik.